

Мирослав Грінберг

14-17 РОКІВ

TESTIMONY
MATTERS

ZHYTOMIR
IWALK

#itbeginswithme

Місто Iwalk – Житомир

Автор – Мирослав Грінберг

Навчальні цілі:

Екскурсанти зможуть:

- давати визначення поняттям «Голокост», «Праведник народів світу»;
- назвати декілька (не менше 2) єврейських свят;
- назвати та показати на місцевості або на карті декілька місць (не менше 2), пов'язаних з історією Голокосту в Житомирі;
- розповісти про долю євреїв на окупованій нацистами території України, спираючись, як на приклад, на історію родини Гельман;
- називати причини того, що не всі ті, хто рятував євреїв та допомагав їм під час нацистської окупації, отримали статус Праведника народів світу;
- сформулювати власне ставлення до дій рятівників та переслідувачів;
- сформулювати власне ставлення до збереження історичної пам'яті;
- аналізувати відеосвідчення за пропонованою схемою.

Навички, які будуть розвиватися:

Аналіз історичних джерел (відеосвідчень, фотографій).

Критичне мислення.

Емпатія.

Спостережливість.

Толерантність (зокрема до людей різного етнічного походження та релігійних переконань).

Method:

Айвок базується на відеосвідченні Інституту візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії

Маршрут

● **Пл. Соборна – сквер на Замковій горі**

● **вул. Кафедральна** (оглядовий майданчик на Замковій горі)

● **вул. Леха Качинського** (Єзуїтський монастир)

● **пров. 2-ий Чуднівський**

● **вул. Мала Бердичівська** (синагога)

Пропонований час

80-90 хв.

● ЗУПИНКА 1 – ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР.

Пл. Соборна – сквер на Замковій горі

Випереджальне запитання:

Які релігійні (культові) споруди ми можемо побачити тут? На вашу думку, споруда якої ще релігії могла знаходитись на цій площі в першій пол. ХХ ст.? Чи є які-небудь вказівки про те, де вона знаходилась?

Вказівка для гіда: якщо екскурсанти не дають відповідей на запитання – показати Свято-Хрестовоздвиженський кафедральний собор та Кафедральний костел Святої Софії. Продемонструвати Фото 1 та розповісти про Купецьку синагогу.

Коротка інформація

Сквер на Замковій горі – історичний центр Житомира. Саме тут, за легендою, у 884 р. було засновано місто. Колись (у XI-XVIII ст.) тут стояв замок. Замок із часом занепав, а в 1802 р. згорів. В 1789 р. було побудовано Будинок магістрату (він існує і зараз). На Замковій горі розміщувався Воздвиженський ринок, було чимало торговельних споруд.

І, як у центральних частинах більшості міст, тут були важливі культові споруди різних конфесій: православний Свято-Хрестовоздвиженський кафедральний собор, римокатолицький Кафедральний костел Святої Софії.

Саме тут, на Замковій горі, була й одна з двох хоральних синагог¹ Житомира – так звана Купецька. Вона розміщувалась на вул. Гостинній, яка пролягала там, де зараз центральна алея скверу. Синагогу було знищено під час Другої світової війни, а після її закінчення руїни були остаточно розібрані.

Додаткова інформація

Окремі євреї з'являлись у Житомирі ще у XVII та навіть у XVI ст. Це були досить багаті єврейські торговці, які могли заплатити місцевій владі за право вести справи у Житомирі. Але оселятись у місті євреї почали на поч. XVIII ст., хоча аж до 1792 р. офіційно це було заборонено. У 1789 р. у Житомирі мешкало 882 єврея (третина всіх мешканців) і відтоді аж до кінця 1980-х євреї становили значну частину всіх мешканців міста (див. табл. 1)

Рік	1789	1791	1847	1897	1911	1926	1939	1959	1989	2001
Кількість євреїв	882	1261	9500	31000	37100	27300	29100	14700	10800	1700
Відсоток	Біля 30	23		46	42,4	39,2	30,6	13,9	3,7	0,6

Євреї займались торгівлею, ремеслами, утримували корчми та шинки, з появою заводів та фабрик працювали на них робітниками. Займались сільським господарством (і навіть оселятись поза містами), ставати до військової та державної служби (навіть мати посаду двірника) євреям було заборонено законами Російської імперії. Хоча деякі євреї мали значні статки, більшість були бідними.

Житомир став важливим осередком єврейської культури – з 1837 р. тут працювала одна з двох дозволених владою Російської імперії єврейських друкарень, діяла єврейська бібліотека, у 1862-1884 р. існувало перше в Російській імперії єврейське ремісницьке училище (приміщення збереглось – вул. Велика Бердичівська, 33). Діяла ціла мережа єврейських початкових шкіл (вони називаються «хедер»), також були релігійні школи (називаються «талмуд-тора»). У 1847 г. було відкрито рабинське² училище, на базі якого у 1873 р. постав Єврейський учительський інститут (закритий урядом «за непотрібністю» в 1885 р.), нині у цій будівлі – природничий факультет Житомирського університету. Працювали у Житомирі і приватні єврейські школи для дівчат та жіноче професійне училище.

¹Синагога – приміщення, що служить місцем громадського відправлення культу і центром релігійного життя юдейської громади. На відміну від християнської церкви, синагога не є храмом, а лише приміщенням для громадської молитви.

²Рабин – звання, яке присвоюється після отримання вищої єврейської релігійної освіти, що дає право очолювати конгрегацію або громаду, викладати в єшиві (юдейському вищому релігійному навчальному закладі) і бути членом релігійного суду. Рабин не є посередником між Богом та людиною.

До встановлення радянської влади у Житомирі було багато синагог та молитовних будинків, в тому числі – дві великі хоральні синагоги на Гостинній та на Старовільській вулицях. Але починаючи з 1920-х почався наступ на громади сповідників усіх релігій без винятку. Поступово було закрито всі синагоги та релігійні навчальні заклади. Влада взяла під свій контроль або ж закрила всі єврейські громадські структури.

Одночасно з цим відкривались державні єврейські заклади: школи, педагогічні курси (пізніше перетворені на педтехнікум). Їдиш (одна з єврейських мов) використовувалась як офіційна у суді та інших державних органах (а іврит – мова, якою написана Тора³, – була заборонена). Це було пов'язано з політикою «коренізації» – залучення представників місцевих національних (етнічних) спільнот до органів радянської влади, розвитку культур різних народів СРСР. Слід зазначити, що «коренізація» відбувалась винятково у рамках пануючої комуністичної ідеології та диктаторської влади, тому і доступ до влади, і культурний розвиток були жорстко обмежені. З початку 1930-х «коренізацію» почали згортати, і до середини 1930-х р. всі єврейські заклади було ліквідовано. Загалом, була скорочена мережа освітніх та культурних закладів і інших народів СРСР, і України зокрема.

У міжвоєнний час значна кількість євреїв була вже нерелігійною, але ще багато хто дотримувався законів та звичаїв юдаїзму, незважаючи на те, що релігійність у очах радянської влади була серйозним «недоліком» або навіть злочином.

Запитання перед переглядом відео:

Якої релігії дотримуються релігійні євреї?

Які свята або традиції юдаїзму ви знаєте?

Як ви гадаєте, чи всі євреї є релігійними?

Згадайте з уроків історії України, яким було ставлення влади до релігії у кін. 1920-х- на поч. 1930-х рр.? або Чи знаєте ви, яким було ставлення влади до релігії у кін. 1920-х- на поч. 1930-х рр.?

Вказівка для гіда: Якщо екскурсанти не знають про ставлення влади до релігії – розповісти.

Ремарка гіда: Ми подивимось відеоспогади Фаїни Гельман, яка зростала у релігійній єврейській родині.

³ У даному випадку Тора – П'ятикнижжя Мойсеєве, священна книга юдаїзму. Також Торою у широкому сенсі називають всю сукупність єврейської традиції.

Відеофрагмент.

Фаина Гельман 2

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про свою сім'ю та єврейські традиції.

Запитання після фрагменту:

Які ваші враження від побаченого?

Як ви думаєте, які емоції переживає Фаїна Гельман під час розповіді?

Чому ви так думаєте?

Наскільки релігійною була родина Гельман?

Про які традиції ви дізнались з розповіді Фаїни?

А чи є у вас якісь родинні чи особисті традиції, яких ви дотримуєтеся?
З якими труднощами могла стикатись родина Фаїни для дотримання релігійних правил та традицій? Чому ви так вважаєте?

Фото 1:

Будівля Купецької синагоги,
1934 р.

● ЗУПИНКА 2 - ПОЧАТОК РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

вул. Кафедральна (оглядовий майданчик на Замковій горі)

Коротка інформація

Друга світова війна почалась 1 вересня 1939 р. нападом нацистської Німеччини, а 17 вересня того ж року і СРСР (що тоді був спільником Німеччини) – на Польщу. У відповідь Велика Британія та Франція оголосили Німеччині війну. У перші ж дні у війну вступили й інші європейські держави. Протягом 1939-1941 р. нацисти окупували більшість європейських країн. 22 липня 1941 р. Німеччина напала на СРСР, який таким чином теж приєднався до антигітлерівської коаліції, а 8 грудня, після нападу Японії – союзника Німеччини – до коаліції приєдналися і США.

У перші місяці війни проти СРСР гітлерівці дуже швидко просувались на схід, захоплюючи території. Нацисти⁴ увійшли у Житомир 9 липня 1941 р. Антисемітизм був одним із наріжних каменів нацизму, а фізичне знищення євреїв – однією з найважливіших задач, які ставили перед собою нацисти. Тому у перші ж дні окупації вони почали вбивати євреїв, в першу чергу – чоловіків.

⁴Націонал-соціалізм (частіше – нацизм) – політичний тоталітарний рух, який сформувався у Німеччині та Австрії після Першої світової війни і ґрунтувався на ідеях германського експансіонізму та реваншизму, вождизму (фюрерства), екстремістського націоналізму, ксенофобії, антисемітизму та вищості «арійської раси». Набув практичного втілення в діяльності Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), очолюваної Адольфом Гітлером.

Розстрілювали не лише євреїв, а й так званих «комісарів» – співробітників радянських державних та партійних органів, командирів Червоної армії⁵ та всіх, кого нацисти вважали небезпечними.

Додаткова інформація

Перед війною у Житомирі мешкало близько 30 тисяч євреїв. Ймовірно, в перші тижні війни, до окупації Житомира, у місто прибули євреї з територій, вже зайнятих нацистами.

Більшість євреїв Житомира призовного віку призвали до лав Червоної армії. Відносно значна (порівняно із євреями інших населених пунктів) частина євреїв змогла евакуюватись на схід (у центральні райони Росії, республіки Центральної Азії тощо), але не всі мали таку можливість. Деякі євреї, незважаючи на розповіді біженців з Польщі та тих, хто втік із захоплених нацистами міст України, не вірили, що їм загрожує смертельна небезпека.

У Житомирі вбивствами євреїв займалась зондеркоманда⁶ 4а айнзацгрупи⁷ С під командуванням Пауля Блобеля⁸.

Нацисти розпочали вбивство євреїв чи не одразу після окупації Житомира: вже 19 липня було розстріляно близько 100 євреїв, в кінці липня – ще кількасот, 3 серпня – близько 400, 7 серпня – 404, 17 серпня – 266.

Ймовірно, саме про події 7 серпня згадує Фаїна Гельман. Це була «показова акція», під час якої двох євреїв публічно повісили за нібито роботу в радянських каральних органах, а близько 400 – розстріляли фактично в центрі міста, на Сінному ринку. Інших же євреїв розстрілювали у передмісті – на Богунії неподалік с. Довжик та на хуторі Видумка (зараз в межах міста).

Спочатку євреїв убивали нібито за підпал будівель, пізніше – як «саботажників та політичних функціонерів». У дійсності ж їх переслідували лише за їхнє етнічне походження.

Всього у липні-серпні 1941 р. в Житомирі було позбавлено життя близько 2000 євреїв.

⁵Червона Армія, або Робітничо-Селянська Червона Армія – збройні сили СРСР, у 1946 перейменовані на Радянську Армію.

⁶Зондеркоманда – підрозділ айнзацгрупи (див. нижче).

⁷Айнзацгрупи – спеціальні групи в складі служби безпеки і поліції безпеки нацистської Німеччини, які здійснювали масові вбивства євреїв, ромів, а також військовополонених і неугодних жителів на окупованих нацистами територіях.

⁸За свої злочини Блобель був стачений у 1951 р. за вироком суду.

Ремарка гіда: З оглядового майданчика ми зможемо побачити ту частину Житомира, де відбувалась більшість подій, про які розповідатиме Фаїна Гельман у подальших своїх спогадах.

Вказівка для гіда: Гетто розташовувалось внизу ліворуч (у напрямку Чуднівського мосту), місця, де переховувалась Фаїна – внизу праворуч (у напрямку Рудні та Богунії).

Запитання перед переглядом відео:

Згадайте, коли почалася війна нацистської Німеччини проти Радянського Союзу?

Чому нацистська окупація була особливо небезпечна для родини Гельман? Що ви знаєте про те, що нацисти коїли з євреями?

Вказівка для гіда: Дати екскурсантам коротку інформацію про Голокост.

Відеофрагмент.

Фаїна Гельман 3

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про початок німецької окупації та перші репресії й показові вбивства євреїв.

Запитання після фрагменту:

Чим Фаїні запам'ятався початок німецької окупації?

Навіщо, на Вашу думку, окупантам були потрібні ці показові страти?

Як нацисти могли знаходити євреїв та «комісарів»?

Ремарка гіда: и перебуваємо на одному з кордонів гетто – місці, де стояли Рибні ворота.

Вказівка для гіда: під час переходу на пункт 3 показати місце, де були Рибні ворота.

⁹Голокост (від грец. веспалення), синоніми – Шоа (іврит – нещастя, лихо), Катастрофа – загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок організованого переслідування і планомірного знищення євреїв нацистами і їх поплічниками у Німеччині та на захоплених нею територіях в 1933–45 рр.

Додаткове фото 2a: Місце, де розташовувалось гетто (сучасний вигляд)

Додаткове фото 2b: Район, де переховувалась Фаїна (сучасний вигляд)

Додаткове фото Зс: Місце, де були Рибні ворота (сучасний вигляд)

● ЗУПИНКА 3 - ГЕТТО

вул. Ле́ха Качинського (Єзуїтський монастир)

Коротка інформація

Наприкінці серпня 1941 р. усіх євреїв Житомира, які залишилися в живих, було переселено у гетто¹⁰ – окремий район, виділений спеціально для розміщення євреїв. На той час в живих залишались в основному жінки, діти та люди похилого віку. Гетто розміщувалось на березі річки Кам'янки.

За даними нацистської влади Житомира, на 5 вересня в гетто мешкало 4820 осіб. 19 вересня 3145 євреїв було вивезено з гетто та розстріляно на Богунії та на хуторі Видумка.

Додаткова інформація

Під гетто була виділена невелика територія з критим ринком та залишками старої в'язниці, колишнього єзуїтського монастиря (ця споруда збереглася, вул. Ле́ха Качинського, 12).

Гетто було огорожене колючим дротом. Після того, як усі євреї були переселені у гетто, його ізолювали, перекривши постачання елементарних продуктів харчування. Частина євреїв, які мешкали в гетто, загинула від голоду та хвороб.

¹⁰Історично гетто – ізольована частина міста в християнських країнах, відведена владою для проживання євреїв. Гетто, які створювали нацисти, по суті були ближчими до концтаборів і являли собою місця, куди насильно виселяли євреїв, як правило – для експлуатації та подальшого знищення.

Гетто в Житомирі відрізнялося від більшості подібних місць ізоляції на західних територіях, таких як Варшавське або Мінське: тут не створювалося єврейське самоврядування (юденрат) і не було ніяких підприємств. Фактично, це було місце тимчасового утримання євреїв перед тим, як їх убити. Подібні гетто були у Бердичеві та інших містах України. Житомирське проіснувало менше місяця: вже 19 вересня практично всіх євреїв – 3145 осіб – було вивезено та розстріляно в місцевості Богунія неподалік села Довжик та біля хутора Видумка. На 21 вересня 1941 р. у Житомирі залишалось 340 євреїв – кваліфікованих робітників. Їх утримували у старій в'язниці на Чуднівській вулиці (зараз її частина – вул. Леха Качинського). Усіх їх убили у серпні 1942 р.

На Богунії знайдено 6 масових могил з останками 9 тис. 623 осіб (за даними Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх поплічників)¹¹. Всього в Житомирі під час Голокосту загинуло 10-12 тисяч євреїв.

Ремарка гіда: Ми зараз на місці, де було так зване єврейське гетто. Приблизно північна його межа – на розі вул. Леха Качинського та Малої Бердичівської (колишні Рибні ворота), а південна – берег р. Кам'янка вище Чуднівського мосту. А прямо перед нами – та сама в'язниця (колишній єзуїтський монастир).

Запитання перед переглядом відео:

Згадайте з уроків історії, кінофільмів або книг, що таке «жовта зірка Давида»? Чому євреїв змушували носити такий знак? Чому євреїв переселили в окремий район?

¹¹Фаїна Гельман згадує 7 могил, але її спогади були записані через 50 років після подій.

Вказівка для гіда: Якщо екскурсанти не дають відповідь на питання про жовту зірку – пояснити. Жовта зірка – особливий знак, який за наказом нацистів повинні були носити євреї в період Голокосту на території, підконтрольній владі Німеччини.

Відеофрагмент.

Фаїна Гельман 4

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про гетто та розстріли, про умови життя в'язнів, а також як вона була змушена розлучитися з мамою і меншим братом, коли німці вивозили в'язнів гетто в невідомому на той момент напрямку. Вона також розповідає, як побачила масові могили, де загинули її рідні.

Застереження для гідів: В умовах війни ці відеосвідчення можуть викликати сильні негативні емоції, особливо, якщо серед екскурсантів є ті, досвід яких схожий на досвід Фаїни (розлучення родин, загибель близьких). Підготуйтеся до можливих сильних реакцій або не пропонуйте цей відеофрагмент, а розкажіть про події власними словами.

Запитання після перегляду фрагменту:

Які умови життя були у гетто?

Яку причину для збору усіх в'язнів вигадали німці? Чому нацисти брехали? Чи повірили їм Гельмани?

Чому рідні Фаїни Гельман не змогли втекти всі разом?

Як могли почуватися Фаїна та брат, коли мусили залишити рідних?

Яка доля спіткала усіх тих, хто залишився на площі?

Додаткове питання: Чому люди не могли чинити опору?

Вказівка для гіда: показати на карті Житомира місце розстрілу в районі Богунія та хутору Видумка.

● ЗУПИНКА 4 – МІСЦЯ ПЕРЕХОВУВАННЯ

пров. 2-ий Чуднівський

Фото 4а: Колишній хутір Шевченко, зараз – вул. Дачна (сучасний вигляд)

Коротка інформація

Деяким євреям вдалося уникнути смерті завдяки допомозі неєвреїв. Ця допомога була дуже ризикованою – тих, хто допомагав євреям, страчували разом з усією їхньою родиною. Але, незважаючи на це, знаходились люди, які були готові ризикувати своїм життям та життям близьких заради спасіння іншої людини (нерідко навіть незнайомої). Такі люди тепер отримують від Держави Ізраїль почесне звання «Праведник народів світу» (його вручає спеціальна комісія при інституті Яд Вашем¹²). На 1 січня 2022 р. в Україні Праведниками народів світу визнано 2691 особу. На жаль, не всі рятівники отримали це заслужене визнання.

Додаткова інформація

Умовами для визнання людини Праведником народів світу є:

- Активна участь у порятунку одного або декількох євреїв від небезпеки негайного знищення або депортації в табори смерті.
- Існування реальної небезпеки для рятівника і його близьких.

¹²Яд Вашем - ізраїльський Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи (Шоа) та героїзму.

- Рятівник усвідомлював і мав на увазі саме порятунок єврея. Дії рятівника не були мотивовані отриманням грошової винагороди або іншої компенсації, як, наприклад, перехід рятованого в іншу віру, усиновлення дитини тощо.
- Усе це підтверджується свідченнями тих, хто вижив, тих, кому була надана медична допомога або наявністю відповідних документів, що підтверджують факт порятунку і його обставини.

Необхідно відзначити, що отримати звання Праведника народів світу за радянської влади було неможливо. У СРСР всі жертви нацизму вважались просто «радянськими громадянами» без конкретного етнічного походження, а Голокост як окремий злочин нацистів не визнавався. Окрім того, у СРСР з 10 червня 1967 р. аж до 18 жовтня 1991 р. не було дипломатичних відносин з Ізраїлем, а саме ставлення радянського уряду до Ізраїлю було негативним до початку Перебудови в кінці 1980-х. Тому дуже велика кількість людей, які рятували євреїв, просто не дожили до часів, коли могли отримати це заслужене звання. Не дожили також і ті євреї, які могли б дати свідчення про порятунок – а воно частіше за все є ключовою умовою для отримання звання (подібна ситуація і в інших країнах колишнього СРСР та всього «соціалістичного блоку»).

За допомогу євреям нацисти карали рятувальників та всю їхню родину смертю. На жаль, значна кількість людей була готова видати євреїв, сподіваючись на винагороду від нацистських окупантів, через страх, заздрість, через власний антисемітизм. Рятівники вимушені були переховувати євреїв не лише від нацистів та їх поплічників, а й від своїх сусідів та навіть родичів. Тому переховування євреїв потребувало надзвичайної сміливості. І, незважаючи на ризик, такі люди знаходились.

Допомога євреям могла бути різною – від довготривалого переховування до надання притулку на декілька годин (часто порятунок залежав від можливості сховатися десь хоча б на годину, поки триває облава). Навіть продукти харчування та надання можливості дотримуватись чистоти могло мати важливе значення для виживання.

Серед рятівників бували різні люди – навіть ті, рідні яких співпрацювали з нацистами.

Рятівниками були люди різного етнічного походження. Українці, поляки, росіяни, місцеві німці, які мали у нацистів привілейований статус «фольскдойче»¹³, та люди іншого етнічного походження й різного віросповідання.

Важливо зауважити, що ті, хто рятував євреїв у країнах Східної Європи, ризикували більше, ніж у країнах Західної. У Західній Європі рятувальник потрапляв у в'язницю, а у Східній його страчували разом з родиною¹⁴.

¹³Фольскдойче – загальна назва німецьких національних меншин у Європі до 1945 р. Нацисти надавали фольскдойче привілейований статус.

¹⁴Це в жодному разі не применшує героїзм Праведників Західної Європи та не робить їх вчинки менш значними!

За даними Яд Вашем 2016 р. звання Праведник народів світу отримало 29 мешканців Житомира. Але у цьому списку немає тих, хто рятував Фаїну Гельман.

Ремарка гіда: Ми все ще перебуваємо на місці гетто, неподалік від його північно-східної межі.

Запитання перед переглядом всіх відео:

На Вашу думку, як Фаїні вдалося пережити війну?

Вказівка для гіда: не варто очікувати точних відповідей, але важливо зібрати різні варіанти. Якщо зустрінуться явно фантастичні припущення – пояснити, чому вони фантастичні та повернути обговорення у реальність.

Інструкція для гіда по організації обговорення:

1. Об'єднайте екскурсантів у 4 приблизно однакові за кількістю учасників групи: А, В, С, D.
2. Запропонуйте кожній з груп:
 - а) подивитись одне з відеосвідчень;
 - б) відповісти на питання до нього;
 - в) підготувати коротке резюме побаченого, зважаючи на фокус кожного відео (на 1-2 хв.).
3. Запропонуйте кожній групі розповісти про свій фрагмент, спираючись на резюме.
4. Якщо необхідно, прокоментуйте або додайте інформацію.

Рекомендації для гідів:

- переконайтесь, що групи зрозуміли завдання та відкрили відповідне відеосвідчення;
- нагадайте, що група може ставити вам питання, якщо є щось незрозуміле у відеосвідченні;
- обмежте групу у часі (10-12 хвилин на роботу) та у презентації (2-3 хв. на презентацію);
- підходьте до кожної групи, щоб упевнитись, що вона виконує завдання.

● ЗУПИНКА 4 А

Вказівка для гіда: головний фокус обговорення – небезпека, на яку наражались рятівники.

Відеофрагмент.

Фаїна Гельман 5

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про те, як вона переховувалася на хуторі Шевченко.

Вказівка для гіда: показати на карті Житомира хутір Шевченко (зараз – у межах міста, район вул. Дачної) то фотографію сучасного стану хутору.

Ремарка гіда: Коли нацисти почали забирати чоловіків-євреїв, тато Фаїни – Шая – сховався. Він потім утік, і до кінця війни Фаїна не знала, де батько. Після війни вона дізналася, що батько опинився спочатку у партизанському загоні, а потім воював у складі Червоної армії.

Запитання після фрагменту:

Що можна сказати про атмосферу, яка панувала в ті часи?

Чому всі один одного боялися?

Чому, як ви думаєте, Віра Васкевич запропонувала свою допомогу?

Чи достатньо було прохання батька Фаїни? Чим, на вашу думку, керувались люди, які переховували євреїв?

● **ЗУПИНКА 4 В**

Вказівка для гіда: головний фокус обговорення – різні рятівники та різні види допомоги.

Відеофрагмент.

Фаїна Гельман б

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про те, як переховувалась на кладовищі в імпровізованому сховку у склепі, а також згадує одну з родин, яка допомагала їм виживати.

Вказівка для гіда: показати на карті Житомира Польське кладовище (район Рудні), фотографію сучасного стану кладовища та фотографію одного зі склепів. Наголосити, що дана фотографія склепу – це лише приклад, адже не відомо, у якому конкретному склепі переховувались Гельмани.

Запитання після фрагменту:

Які ваші враження від почутого?

Що вас найбільш вразило у розповіді Фаїни та чому?

Чи назвали б ви Рохальських рятівниками, адже Фаїна та брат навіть не залишались у них ночувати? Поясніть свою думку.

Фото 4b1: Вхід до Польського кладовища (сучасний вигляд)

Фото 4b2: Склеп на Польському кладовищі (сучасний вигляд)

● ЗУПИНКА 4 С

Вказівка для гіда: головний фокус обговорення – мотиви нацистів у пошуку та вбивстві євреїв, складнощі для виживання у групі.

Відеофрагмент.

Фаїна Гельман 7

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про те, як схопили й катували брата і вона змушена була втікати, щоб не загинути й не наразити на небезпеку своїх рятівників.

Застереження для гідів: В умовах війни це відеосвідчення може викликати сильні негативні емоції, особливо – якщо серед екскурсантів є ті, досвід яких схожий на досвід Фаїни (катування, загибель близьких). Підготуйтеся до можливих сильних реакцій або не пропонуйте цей відеофрагмент, а розкажіть про події власними словами.

Запитання після фрагменту:

Що могла відчувати Фаїна, коли дізналася, що брата впіймали нацисти? На що вона могла очікувати далі?

Яким міг бути емоційний стан Юстима Корженка? Чому, на Вашу думку, Юстим Корженко розповів Фаїні про затримання брата?

Чому нацисти та їх місцеві поплічники публічно катували брата Фаїни? Чому для них так важливо було знайти Фаїну Гельман – маленьку дівчинку, яка не становила ніякої загрози окупантам?

Вказівка для гіда: Покажіть на карті Житомира Яківлівський пров. (зараз – пров. Набережний). Підкресліть тотальність та безкомпромісність нацистського геноциду.

Фото 4с1: Яківлівський пров., зараз – Набережний пров. (сучасний вигляд)

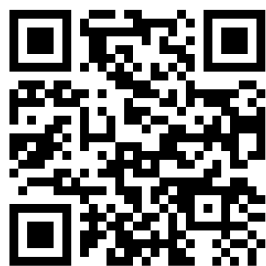

Фото 4с2: Яківлівський пров., зараз – Набережний пров., пішохідний міст

● ЗУПИНКА 4 D

Вказівка для гіда: головний фокус обговорення – узагальнення та повторення: різні рятівники, різні види допомоги, мотиви допомоги.

Відеофрагмент.

Фаїна Гельман 8

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про зустріч з Ольгою Івановою, життя в неї, а також раптову втечу після чийогось доносу про те, що Ольга переховує єврейку.

Вказівка для гіда: дім №121 на вул. Київській зараз відсутній, кінець вулиці – у районі сучасного автовокзалу. Можливо, Фаїна переплутала адресу.

Запитання після фрагменту:

Як Фаїна почувалася перед зустріччю з Ольгою Івановою? Чому, на вашу думку?

Чому Ольга Іванова вирішила допомогти Фаїні?

Як би ви пояснили вчинок німецького офіцера? Адже він не лише не видав Фаїну і Ольгу, а навіть допоміг врятуватись, попередивши про небезпеку.

Відеофрагмент.

Фаїна Гельман 9

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про свою фальшиву біографію, яку отримала від Ольги Іванової.

Запитання після фрагменту:

Про які події з історії України можна почути з біографії Ольги Іванової? Чому саме ці події стали основою фальшивої біографії?

Додаткові питання:

Чи могли події, пережиті самою Ольгою Івановою, вплинути на її ставлення до Фаїни і прагнення їй допомогти?

Чому Ольга Іванова не сказала своїм рідним про те, хто така «Ельфріда Люціус» насправді?

Вказівка для гіда: При переході на зупинку 5 показати екскурсантам вул. Київську, якою йшла Фаїна Гельман перед зустріччю з Ольгою Івановою.

Підсумкові питання до теми рятівників

1. Що вас найбільше вразило у ситуації навколо переховування Фаїни? З якими небезпеками стикалася вона та інші переслідувані? Що могли відчувати?
2. Ким могли бути рятівники? Чим вони ризикували? Чим вони могли керуватись, допомагаючи іншим? Які почуття та емоції могли відчувати, допомагаючи іншим? Чому багато хто з них боявся допомагати переслідуваним євреям довгий час, пускати у будинок?
3. Людей, імена яких згадує Фаїна, немає у списках Праведників народів світу. Як ви гадаєте, чому? На вашу думку, скільки ще рятівників залишились невідомими або невизнаними?
4. Про що вас змусила замислитись історія порятунку Фаїни Гельман? Які висновки ви зробили?

Подальша доля Фаїни

Фаїна Гельман проживала у родині місцевих німців, які не знали про те, що вона – єврейка. Коли нацисти відступали влітку 1944 р., вони евакуювали фольксдойче. Фаїна разом з родиною, у якій жила, опинилася в Німеччині. Після приходу Червоної армії навесні 1945 р. Фаїну відправили до сталінського концтабору в Удмуртії. За допомогою одного з працівників цього табору у грудні 1945 р. Фаїна надіслала листа у Житомир і отримала телеграму від батька, якому розповіли, що Фаїна вижила і опинилася в Німеччині. Батько у лютому 1946 р. приїхав за Фаїною у м. Глазов і в грудні таки зміг повернути собі доньку. 25 грудня 1946 р. Фаїна приїхала додому у Житомир.

● ЗУПИНКА 5 – СУЧАСНА СИНАГОГА

вул. Мала Бердичівська (синагога)

Коротка інформація

Після війни у Житомир повернулися євреї, які були на фронті, в евакуації або вижили в окупації (переважно – завдяки допомозі інших). У 1959 р. у Житомирі мешкало 15700 євреїв. Хоча в умовах радянської влади розвивати єврейську культуру було важко через сильний вплив ідеології та подекуди антисемітські настрої влади, євреї зберегли і основи власної культури, і, – головне – власну ідентичність.

Єврейське життя відновилося з початком «перебудови» в СРСР в середині 1980-х і продовжилося вже в незалежній Україні. Так, у Житомирі було відновлено синагогу, при чому практично на тому ж місці, де колись була одна з найбільш відвідуваних синагог міста. Було відкрито єврейську школу. На місцях розстрілів євреїв було встановлено пам'ятні знаки.

Хоча після закінчення Другої світової війни на місцях масових розстрілів євреїв уже було встановлено пам'ятні знаки, на них не вказувалось, що загиблі були євреями – лише «мирними радянськими громадянами». Сам термін «Голокост» не вживався. Лише у кінці 1980-х на написах пам'ятників почали згадувати євреїв. Тоді ж і почати з'являтися нові пам'ятники на місцях масових розстрілів.

Запитання перед переглядом відео:

Як у Житомирі зберігають пам'ять про події Другої світової війни?
Назвіть житомирські пам'ятники загиблим під час Другої світової війни.

Відеофрагмент.

Фаина Гельман 10

Короткий опис відеофрагменту.

Фаїна Гельман розповідає про пам'ять.

Запитання після фрагменту:

Як зберігають пам'ять про Голокост?

Навіщо взагалі зберігати пам'ять про трагічні події?

Які пам'ятники або пам'ятні місця, пов'язані з Голокостом, ви знаєте у Житомирі? Чи ви їх відвідували колись? Чи хотіли б відвідати тепер?

Наскільки змінилося ваше ставлення до місць пам'яті жертв Голокосту після знайомства з історією Фаїни?

Хто, на вашу думку, має зберігати пам'ять?

Вказівка для гіда: показати на карті Житомира місце розташування пам'ятника жертвам Голокосту. Продемонструвати фото.

Фото 5: Пам'ятник жертвам Голокосту

Біографії респондентів

Фаїна Шаївна Гельман (ім'я при народженні – Фейга)

Народилася 19 квітня 1929 р. в м. Житомир у єврейській релігійній родині середнього достатку. Четверта дитина з п'яти (одна зі старших сестер померла у віці 4 р.). Мати Лейка – кравчиня та домогосподарка, батько Шая – майстер-паркетник, працював також візником.

До війни навчалася в українській школі, закінчила 5 класів.

З липня 1941 р. до лютого або березня 1943 р. переховувалася в Житомирі. Потім проживала в с. Фасова (нині – Вінницька обл.) як фольксдойче під іменем Ельфріди Люціус.

Влітку 1944 р. як фольксдойче була евакуйована в Польщу. Потрапила в табір для робітників на території Польщі, пізніше була перевезена в м. Зелен на о. Рюген, Німеччина.

Після приходу Червоної армії навесні 1945 р. її депортували до у радянського концтабору в Удмуртії. Батько домігся, щоб Фаїну звільнили. 25 грудня 1946 р. Фаїна повернулася в Житомир.

Після війни закінчила школу та педагогічний інститут у Житомирі.

Рік викладала німецьку мову у сільській школі на Житомирщині. Потім викладала у педінституті та у військовому училищі в Житомирі (була вимушена піти з роботи через єврейське походження та перебування на окупованій німцями території).

У квітні 1957 р. вийшла заміж та переїхала до чоловіка в Москву. Певний час не могла влаштуватись на роботу через єврейське походження. Потім викладала у вечірній школі та фармацевтичному (згодом – у медичному) інституті.

У 1961 р. народила сина Михайла.

З 1991 р. мешкала у США.

Інтерв'ю з Фаїною Гельман було записано 17 березня 1995 р. у м. Чикаго, США.

